

I. Статті

Києво-Могилянська академія

Наталя Яковенко

КИЇВСЬКІ ПРОФЕСОРИ ЗА ЛАШТУНКАМИ ГАДЯЦЬКОЇ УГОДИ (ПРО СПРОБУ ПЕРЕТВОРЕННЯ МОГИЛЯНСЬКОЇ КОЛЕГІЇ НА УНІВЕРСИТЕТ)*

У статті з'ясовуються причини появи в Гадяцькій угоді пункту про надання Києво-Могилянській колегії академічного статусу та визначаються його можливі ініціатори. На думку автора, за такою незвичною для козацьких договорів вимогою стояли інтелектуали могилянського кола, найвірогідніше, очолювані Лазарем Барановичем.

Неабияка загадка чому в козацькому проекті гадяцьких пунктів, і то в надзвичайно напруженій військово-політичній ситуації, з'явився цілком «не козацький», а тим більше «не політичний» пункт про надання Києво-Могилянській колегії статусу академії, урівняної у правах із Краківським університетом:

Akademiją w Kijowie pozwala JKMsć y stany koronne erigować, która takiemi praerogatiwami y wolnościami ma *gaudere*, jako Akademia Krakowska, tą jednak conditią, aby w tej Akademiei żadnych sekt arianskiey, calwińskiey, luterskiey professorów, mistrzów y studentów nie było¹.

Пункт про академію досі не привертав уваги дослідників, сприймаючись як невід'ємна частина пакету вимог, спрямованих на утвердження Православної Церкви, і серед іншого — здобуття, за висловом Михайла Грушевського, «широких концесій українській

* Дещо коротшу версію цієї статті опубліковано у збірнику: *350-lecie Unii Hadziackiej (1658–2008)* / Pod red. Teresy Chynczewskiej-Hennel, Piotra Krolla i Mirosława Nagielskiego. Warszawa, 2008. Редколегія висловлює вдячність упорядникам збірника за дозвіл на передрук.

¹ Текст угоди, підписаний у Гадячі Іваном Виговським, див. у публікації Василя Гарасимчука: Гарасимчук В. *Матеріали до історії козащини XVII віку* / Упор. Я. Федорук. Львів, 1994. С. 114. У сеймовій конституції 1659 р. формулювання цього пункту ідентичне: *Volumina legum Regni Poloniae et Magni Ducatus Lituaniae ab anno 1347 ad annum 1780* / Ed. J. Ohryzko. Vol. 4 (1641–1668). Petersburg, 1859. S. 298.

освіті»². Таке пояснення виглядало тим більш узasadненим, бо слідом за згадкою про академію простує ще один пункт, дотичний освітньої сфери:

Gymnasia, collegia, szkoły y drukarnie, ile ych potrzebować będą, bez trudności stawić będzie wolno, y libere nauki odprawować, y księgi drukować wszelakie in contraversiis religionum...

Проте, гадаю, у такому тлумаченні пункту про академію є певне спрощення, і за «освітнім фасадом» треба шукати складніших обставин, про що й піде мова у цій статті. Почати варто з прагматичної потреби, а саме: що могло непокоїти з перспективи благополуччя Києво-Могилянської колегії? Як відомо, її легітимність станом на середину XVII ст. залишалася хиткою, хоча сучасники подеколи й називали київську школу «академією»: власне так, зокрема, згадує про неї Войцех Мясковський, описуючи зустріч Богдана Хмельницького киянами на початку 1649 р.: “*effusus populus, tota plebs witała go w polu, i Academia ogasyami i akklamacyami...*”³, і так вказує Боплан у своїй книжці 1651 р. й у другому її виданні 1660 р. (“*a Université ou Academie*”)⁴. Проте самі київські професори визначали статус свого навчального закладу скромніше: спочатку, як бачимо зі шкільних панегіриків 1632 й 1633 р., школу називали «гимназіум»⁵, натомість Петро Могила окреслював заснований ним навчальний заклад як «колегіум»⁶, і цей термін закріпився надалі: на нього натрапляємо у заповіті 1646 р. Афанасія Кальнофойського⁷ та в панегіриках 1646–1648 рр., про які докладніше буде згадано далі (тут “*Collegium Mohilaeanum Kiioviense*”). Така поміркованість зрозуміла, адже найбільше, чого вдалося досягнути Петрові Могилі, — це отримати привілей Владислава IV від 14 березня 1635 р. про дозвіл навчати «в київських школах» греки й латини (“*in scholis Kijoviensibus ... Graece et Latine docere*”) на рівні граматичних класів та *huma-*

² Грушевський М. *Історія України-Руси*. Т. 10: *Роки 1657–1658*. К., 1998. С. 376.

³ *Jakuba Michałowskiego ... księga pamiętnicza* / Wyd. A. Z. Helcel. Kraków, 1864. S. 377.

⁴ Beauplan G. le Vasseur, de. *Description des contrees du Royaume de Pologne contenues depuis les confins de la Moscovie, iusques aux limites de la Transilvanie*. A Rouen, 1651. P. 2. Репринт наступного видання 1660 р. і переклад див.: Боплан Г. Левассер, де. *Опис України* / Пер. Я. І. Кравця, З. П. Борисюк. К., 1990.

⁵ Це панегірик Софронія Почаського “*Eucharisterion*” 1632 р. (*Українська поезія середини XVII ст.* / Упор. В. І. Крекотень, М. М. Сулима. Київ, 1992. С. 174) і панегірик “*Mnemosyne*” 1633 р. (*Die älteste ostslawische Kunstdichtung 1575–1647* / Herausgegeben von Hans Rothe. 1. Halbband. Giessen, 1976. S. 323).

⁶ «...велика громада млоди російской в колеиум моим знайдуется» (лист Петра Могили до Могильовського братства 1640 р.; цит. за: Голубев С. Т. *Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники. Опыт церковно-исторического исследования*. Т. 2. Киев, 1898. Приложения, с. 181).

⁷ “*Ustało li by Collegium, tedy ta summa na Pieczarski Monastyr zostać ma*”. Цит. за публікацією заповіту Володимиром Александровичем: *The Will and Testament of Afanasij Kal'nofojs'kyj* // *Harvard Ukrainian Studies*. 1991, vol. XV, no 3/4. P. 423.

niora (поетики й риторики)⁸ — отже, без права викладання *superiora*, себто філософії і теології.

Цієї заборони в Києві послідовно не дотримувалися, на що вказує збережений конспект філософського курсу за 1646–1647 навчальний рік Інокентія Гізеля “*Opus totius philosophiae*”, але це не додавало колегії офіційної легітимності. А тимчасом під боком у могилянських професорів з’явився впливовий конкурент. У Фастові, містечку київського єпископа поблизу Києва, при резиденції Товариства Ісуса 1623 р. було відкрито граматичні класи, 1626 р. — клас поетики, 1633 р. — клас риторики, а паралельно для єпархіального кліру — класи морального і полемічного богослов’я⁹. Фастівську школу, яка, найімовірніше, дала прямий поштовх до створення Петром Могилою у 1631 р. Лаврської колегії, було ліквідовано 1639 р., але 1646 р. єзуїти, за підтримки тодішнього київського воєводи Януша Тишкевича, почали розгортати свій освітній проект уже в самому Києві — причому практично навпроти Могилянської колегії, на території Нижнього міста (Подолу). Уже в 1647–1648 навчальному році тут було відкрито граматичні й гуманістичні класи для екстернів (світських учнів), а з наступного року планувалося провадити клас філософії для екстернів і моральної теології для єпархіального кліру¹⁰, чого, нагадаю, Києво-Могилянська школа не мала права робити. Занепокоєні конкурентним сусідством, київські професори вступили з єзуїтами у публічну теологічну дискусію — відомий триденний диспут 8–10 червня 1646 р. між тодішнім ректором Могилянської колегії Інокентієм Гізелем та префектом єзуїтської колегії Миколаєм Ціховським¹¹. Але це, схоже, не надто допомогло: як пізніше згадував Йоаникій Галятовський, що власне тоді навчався у Києві, до єзуїтів перебігло багато «свавільних» могилянських студентів:

Do tego w Kiiowie było Mohileńskie Kollegium ruskie, gdzie zakonnicy Baziliani prawosławni uczyli. Temu Jezuici zayrzając kościółek swoy u szkoły pod górą Zdychalnicą pobudowali, żeby studenci z Kollegium Ruskiego do jezuickiego przechodzili dla nauk y łacińskiey się wiary nauczyli, y do Łacińskiego Kościoła przystąpili. Tego czasu wiele studentow swowolnych z Kollegium Ruskiego do jezuickiego się przeniosło, bo który student co w Kollegium Ruskim zbroił, ten za swoje zbrodnie karania się bojąc zaraz do Kollegium Jezuickiego uciekł, y iuż bezpieczny tam zostawał, y do łacińskiey wiary przystawał¹².

⁸ Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов. Ч. 1, т. 6. Киев, 1883. № 285.

⁹ Шевченко Т. Єзуїтське шкільництво на українських землях останньої чверті XVI — середини XVII ст. Львів, 2005. С. 144–145 [Видання Товариства Ісуса. Серія: *Studia ratio-nis* 1].

¹⁰ Там само. С. 146.

¹¹ Його описано у брошурі Ціховського: *Colloquium Kioviense de processione Spiritus Sancti a Patre et Filio inter reverendum d[ominum] Innocentium Gisel, Collegii Mohileani Kioiv[iensis] rectorem et philosophiae professorem, et p[atrem] Nicolaum Cichovium...* Cracoviae, 1649.

¹² [Galatowski, Joanicus]. *Fundamenta na których łacinnicy jedność Rusi z Rzymem fundują*. S. I. [Чернівці?], 1683. S. 70. Принагідно дякую Оксані Задорожній, яка звернула мою увагу на цей уривок.

У засвідченому Галятівським відтокові студентів, поза сумнівом, свою роль мав відіграти й специфічний, вочевидь не випадковий, викладацький склад київської єзуїтської школи: серед 13 осіб, що провадили тут навчання у 1647–1648 рр. чи мали провадити з наступного року, восьмеро були русинами — як Ян Жухович з Підгір'я (Roxolanus/Submontanus), Лев Орел з білоруської Сіверщини (Roxolanus ex Alba Russia/Severiensis), Теофіл Рутка з Києва (Ruthenus/Ukrainensis), Олександр Завальський з Волині (Ruthenus/Volynensis) та ін.¹³

Вибух козацького повстання перекреслив плани єзуїтів, але ж ніхто не знав напевне, чим обернеться майбутнє та як складеться конкуренція із впливовим суперником завтра. Характерно, що вже на початку війни, під час переговорів у Переяславі в лютому 1649 р., де шкільне питання взагалі не заторкувалося, козацька сторона вимагала заборони єзуїтських резиденцій на підконтрольній Богдану Хмельницькому території¹⁴ (за Михайлом Грушевським — у Київському воєводстві¹⁵). У Зборівській угоді, яка, на думку дослідників, послужила основою Гадяцького пакту¹⁶, пункт про школи вже є — найвірогідніше, як застереження проти спроби єзуїтів у 1649 р. повернутися до Києва¹⁷. Цей пункт уточнює сформульовану в Переяславі вимогу, апелюючи безпосередньо до київської ситуації:

W mieście Kijowie, iż są uprzywilejowane szkoły ruskie, ojcowie jezuiti nie mają tam i po innych miastach ukraiennych być fundowani, ale gdzie indziej przeniesieni. Szkoły zaś wszystkie inne, które tam za dawnych czasów są, mają być wcale zachowane¹⁸.

Як бачимо, йшлося про усунення єзуїтської освітньої конкуренції, а не про надання Києво-Могилянській колегії *академічного статусу*. Мотив опонування єзуїтам присутній і в Гадяцькій угоді, де напозір безадресне прохання, яким доповнено пункт про академію, стає цілком прозорим, коли візьмемо до уваги опір київських професорів

¹³ Шевченко Т. *Єзуїтське шкільництво на українських землях*. С. 218–252. Детальніше їхні біографії див.: *Encyklopedia wiedzy o Jezuitach na ziemiach Polski i Litwy, 1564–1995* / Opr. L. Grzebień SJ. Kraków, 1996 (sub vocibus).

¹⁴ «Kościoły Rzymskie ... tak jako są teraz zostawać cale mają, oprócz Jezuitów, którzy wszystkiego przyczyną zamieszania»: *Jakuba Michałowskiego ... księga pamiętnicza*. S. 380.

¹⁵ Грушевський М. *Історія України-Руси*. Т. 8, ч. 3: *Хмельниччина в розквіті (1648–1650)*. К., 1995. С. 151.

¹⁶ Пор.: Plokhly S. *The Cossacks and Religion in Early Modern Ukraine*. New York, 2001. P. 63 (див. також український переклад цієї праці: Плохій С. *Наливайкова віра: Козацтво та релігія в ранньомодерній Україні* / Пер. С. Грачової. К., 2005. С. 91).

¹⁷ Про це згадує у своїй реляції 1665 р. Ян Жухович (Зухович): за його оповіддю, ректор Станіслав Смялкович разом із вчителями інфіми «per annum integrum sine robore et taedio, admirantibus et collaudantibus non solum catholicis, sed etiam schismaticis scholae adversae professoribus, continuavit» (*Relatio de caedibus patrum ac fratrum S.J. in provincia Poloniae a p. Ioanne Zuchovicz S.J. collecta a.D. 1665 (1648–1665)* / Ed. A. Bober et M. Bednarz SJ // *Archivum Historicum Societatis Iesu*. Vol. XXIX. Romae, 1960. P. 345).

¹⁸ *Ugody polsko-ukraińskie w XVII wieku. Польсько-українські угоди в XVII столітті* / Redakcja i tłumaczenia O. Aleksejczuk. Kraków, 2002. S. 40.

езуїтському просуванню: “Więc aby między studentami i żakami żadney okazyey do zwady nie było, wszystkie insze szkoły, które przed tym w Kiiowie były, gdzie indziej JKM przenieść rozkaże”¹⁹ [підкреслення тут і далі мої. — Н. Я.]. Утім, для сучасників не було секретом, про що йдеться: в анонімному переказі змісту угоди, датованому 18 вересня 1658 р. з Гадяча, читаємо: “Szkoły przeciwne Akademiei w Kiiowie, to iest iezuickie, *tolluntur*”²⁰. Відлуння остороги перед розгортанням єзуїтського шкільництва, очевидно, присутнє і в апеляції до статусу саме Краківської, а не, скажімо, Замойської чи Віленської, академій (“takimi praerogatiwami y wolnościami ma *gaudere*, jako Akademia Krakowska”). Адже в тому-таки 1635 р., коли було легітимовано Києво-Могилянську колегію (а цей документ, поза сумнівом, у Києві добре знали), спеціальною ухвалою сейму зміцнювалися і позиції Краківського університету: єзуїтська колегія у Кракові мала бути закрита, й Товариству Ісуса заборонялося надалі засновувати нові школи поблизу Кракова (“szkoły *in genere* wszystkie od oyców *Societatis Iesu* z przeszkodą teyże Akademii utworzone zawieramy...”)²¹.

Отже, коли йдеться про зміну статусу київського навчального закладу, то це питання вперше постало у 1658 році. Чому? Пробуючи зрозуміти це, варто звернути увагу на одну, на перший погляд мало суттєву, деталь, а саме: формулювання пункту про академію є дослівно ідентичним і в тексті угоди, яку Іван Виговський підписав у Гадячі, і в сеймовій конституції 1659 р., хоча низка інших пунктів, як відомо, зазнала зміни, та й у копіях/редакціях угоди їх представлено неоднаково²². З цього випливає, що пункт про академію не наражався на заперечення з боку сеймової комісії, яка провадила переговори з козацькою депутацією на сеймі 1659 р. (до її складу входило вісім сенаторів, у тому числі чотири біскупы і 15 поіменно невідомих представників Посольської ізби²³). Відтак, насувається чергова загадка, адже ясно, що існувала прірва між можливістю “*libere nauki odprawować*” у навчальних закладах середнього рівня та академічним статусом закладу, який передбачав не просто викладання *superiora* («вищих наук» — філософії і теології), але й автономію від церковних та світських влад, зокрема право присвоювати своїм вихованцям академічні ступені бакалавра, магістра й доктора. У ка-

¹⁹ Гарасимчук В. *Матеріали до історії козаччини XVII віку*. С. 114.

²⁰ Там само. С. 123.

²¹ *Volumina legum*. Т. 3. С. 407.

²² Зіставлення збережених до сьогодні редакцій тексту Гадяцької угоди див.: Грушевський М. *Історія України-Руси*. Т. 10. С. 351-367; Таїрова-Яковлева Т. *Гадяцька угода — текстологічний аналіз* // *Гадяцька унія 1658 року* / Ред. В. Брехуненко та ін. К., 2008. С. 31-46.

²³ Її склад та роботу обговорено: Mironowicz A. *Prawosławie i unia za panowania Jana Kazimierza*. Białystok, 1997. S. 174-175; Ochmann-Staniszevska S., Staniszevski Z. *Sejm Rzeczypospolitej za panowania Jana Kazimierza Wazy. Prawo — doktryna — polityka*. Т. 1. Warszawa, 2000. S. 283-284; Kroll P. *Od Ugody Hadziackiej do Cudnowa. Kozaczyzna między Rzeczpospolitą a Moskwą w latach 1658–1660*. Warszawa, 2008. S. 201-206.

толицьких країнах статус «академії» мав бути potwierджений не лише привілеєм короля, а й папською булою, і наскільки непростю була ця процедура в Речі Посполитій — показує близька за часом спроба 1661 р. перетворити на академію Львівський єзуїтський колеґіум: Ян Казимир на клопотання єзуїтів надав відповідний привілей, але обережна комісія кардиналів відмовилася його санкціонувати з огляду на ймовірну протидію сейму, що могло би, як сказано у вердикті від 3 V 1664 р., «викликати у Королівстві збурення та вельми серйозне незадоволення»²⁴. Годі думати, що сеймова комісія 1659 р. не розуміла потенційної нереальності визнання університетського статусу за православним навчальним закладом, а тимчасом пункт було введено до сеймової конституції не як ухильну обіцянку на майбутнє, а як чинну постанову.

Пояснення цьому дивному епізоду, на мою думку, належить шукати в активізації наприкінці 1658 р. перемовин щодо чергового проекту церковної унії та скликання спільного синоду православних і уніатів²⁵. Зокрема, відповідний меморіал, опрацьований Станіславом Казимиром Беневським і Павлом Тетерею разом зі щойно обраним київським митрополитом Діонісієм Балабаном та чернігівським архімандритом Йосифом (Яном Юзефом) Мещерським, ясно — з відома гетьмана Івана Виговського, був у середині грудня переданий королю. Як і попередні спроби (у Львові 1629 р. та Вільні на початку літа 1648 р.²⁶), ця закінчилася невдачею — дійти «генеральної згоди» не вдалося, хоча під час сейму й провадилися відповідні переговори, а серед католицьких біскупів, як повідомляв у своєму звіті 19 квітня 1659 р. нунцій Пьетро Відоні, було чимало прибічників ідеї скликання чергового поєднавчого собору²⁷; він же тижнем пізніше писав, що такий синод унійні владики теж вважають за ко- нечно необхідний²⁸. Неабияка двозначність є і в додаткових вимогах козацької сторони до первісного тексту угоди, що були сформульовані, вірогідно, у березні 1659 р.²⁹. Попри задекларовану вже в 1-му пункті

²⁴ «...a suscitari nel Regno turbationi, e sconcerti gravissimi». Цит. за: Кіку В. *Єзуїтський університет у Львові (1758–1773), або захист «істини закону»* // Соціум. Альманах соціальної історії. Вип. 4. К., 2004. С. 103.

²⁵ Детально про це див.: Mironowicz A. *Prawosławie i unia za panowania Jana Kazimierza*. S. 149–189.

²⁶ Про підготовку до Віленського синоду після невдалої спроби об'єднавчого Львівського синоду 1629 р. ширше див.: Sysyn F. E. *Between Poland and the Ukraine. The Dilemma of Adam Kysil, 1600–1653*. Cambridge Mass., 1985. P. 117–128, 306 (cf. 71); Плохий С. Н. *Папство и Украина. Политика Римской курии на украинских землях в XVI–XVII вв.* К., 1989. С. 148–156. Літературу, присвячену кількарізовим спробам поєднання Православної та Унійної церков упродовж XVII ст., підсумовано в: Chynczewska-Hennel T. *Polityka Stolicy Apostolskiej wobec unii i prawosławia w Rzeczypospolitej XVII wieku* // *Katolicyzm w Rosji i prawosławie w Polsce* / Red. J. Bardach, T. Chynczewska-Hennel, J. Szczapow, N. J. Szczawielewa. Warszawa, 1997. S. 124–133.

²⁷ Kroll P. *Od Ugody Hadziackiej do Cudnowa*. S. 202.

²⁸ Mironowicz A. *Prawosławie i unia za panowania Jana Kazimierza*. S. 169.

²⁹ Це так званий “Summariusz punktów i uniżonych prośb, które jaśniewielmożny jmc Pan Hetman Woyska Zaporowskiego ze wszystkim Woyskiem Zaporowskim y Narodem Ruskim do

категоричну вимогу «знесення унії» (Томаш Кемпа слушно пояснює її ослабленням політичного становища Виговського, який мусив педалювати на релігійних гаслах, аби нейтралізувати відповідну пропаганду Москви³⁰), останнє (12-ге) роз'яснення до цього пункту теж передбачало участь у поєднавчих акціях:

Gdy to wszystko stanie, tedy JMć Pan Hetman z Woyskiem submittuie się posła swego wielkiego *ad Summum Pontificem Romanum* y do Cesarza JMci chrześcijańskiego wyprawić, traktując o generalney zgodzie, o czasie y mieyscu generalnego *synodum*, do czego się mają ich mci pp. duchowni *Romano catholici* przyłączyć³¹.

Тож залишається припускати, що пункт про академію (її згадано і в додаткових вимогах: “Akademie w Commissiey Narodowi Ruskemu pozwolone żeby *constitutiae publica* utwierdzone zostały”³²), по суті, являв собою «оптимістичний прогноз» на поєднання Унійної та Православної Церков під зверхністю Папи, бо власне тільки в цьому випадку й можна було очікувати на успішну реалізацію задуманого. Включення пункту про академію до сеймової конституції переконує, що «оптимістів» не бракувало не лише серед сеймуючої шляхти та церковних ієрархів, а й серед козацької верхівки.

Такий реверс у козацькій політиці виглядає вельми несподіваним, оскільки вже від переговорів у Переяславі в лютому 1649 р. гасло «знесення унії» ототожнювалося в деклараціях Богдана Хмельницького із захистом «грецької релігії», виконуючи потужну мобілізаційну та ідеологічну функцію. Як влучно зауважує Сергій Плохій, відбулося рішуче переміщення наголосу

... from attempts to ‘unite Rus’ with Rus’’, characteristic of Orthodox thinking of the Mohyla period, to the treatment of the Union as a means of destroying the Orthodox Church... As far as Khmelnytsky himself was concerned, there is every indication that the problem of a divided Rus’ simply did not exist. For all practical purposes, his Rus’ was one and Orthodox³³.

Проте, як бачимо зі щойно обговореного пункту додаткових козацьких вимог березня 1659 р., наступники Богдана Хмельницького знову актуалізували проблему поєднання «Русі з Руссю», якою переймалося згадане Плохієм «православне мислення часів Могили». Це нашттовує на думку про раптове й різке зростання впливу київської церковної верхівки на гетьманське оточення після смерті Богдана Хмельницького. Тут варто нагадати, що ставлення київських ієрархів

JKMci y wszystkiey Rzeptej wnosi”, опубл. з архіву Домета Оляничина в: Записки Наукового Товариства імені Т. Шевченка. Т. ССХХІІ. Львів, 1991. С. 327–350. Коментар до сформульованих тут вимог та міркування про час постанови цього документа див.: Kroll P. *Od Ugody Hadziackiej do Cudnowa*. S. 191–196.

³⁰ Кемпа Т. *Конфесійна проблема в Гадяцькій угоді // Гадяцька унія 1658 року*. С. 128–147, зокрема с. 142–146.

³¹ Summariusz punktów... S. 333.

³² Ibidem. S. 332.

³³ Ploky S. *The Cossacks and Religion in Early Modern Ukraine*. P. 189 (згаданий вище український переклад містить дрібні неточності, див. с. 246).

до козацтва напередодні війни 1648 р. було вельми прохолодним, а в їхніх творах раз за разом натрапляємо на осуд козацьких «ребелій» і козацької «сваволі». За добрий приклад, серед іншого, можуть послужити “Тератουρῆμα” Афанасія Кальнофойського (1638 р.)³⁴; жалобний панегірик Ігнатія Оксеновича Старушича на смерть князя Іллі Четвертенського (1641 р.), у якому козаків представлено як «своєвольних ребелізантив», а покійного князя — як героя, що устелив «поля ни мило бездушным трупом козацким»³⁵; вітальний панегірик Теодосія Василевича-Баєвського на честь Адама Киселя з нагоди його номінування на уряд київського каштеляна (1646 р.): тут козаків потрактовано як ворога, що “*gladium in vaginam condidit Patriae viscera*”³⁶; анонімний вітальний панегірик на честь князя Яреми Вишневецького (1648 р.), де на гравюрі серед символічних ворогів, повержених тріумфальною колісницею «Корибута», бачимо турка, росіянина і козака³⁷.

Вельми непросто, як добре показав Сергій Плохій, склалися і стосунки митрополита Сильвестра Косова з Богданом Хмельницьким: за чутками, козаки заявляли митрополитові «знай де он келью свою, а в такие дела не вступайся»³⁸, та й сам він, за власним зізнанням, виконував гетьманські розпорядження «болше нуждою, нижели волею»³⁹. Ще більші турботи завдала Переяславська угода 1654 р., в опозицію до якої став не лише митрополит, а й, за доносом одного з київських ченців («старця Рафаїла»), — решта «латинників»: архімандрит Києво-Печерського монастиря Йосиф Тризна, ігумен Київського Михайлівського Золотоверхого монастиря Теодосій Василевич-Баєвський, ігумен Київського Пустинно-Микільського монастиря Інокентій Гізель та намісник Київського Брат-

³⁴ Пор. дедикацію князю Іллі Четвертенському (с. 128), чудо з козаком Ониськом Пальчиком (с. 273) і чудо з уцілінням Києво-Печерського монастиря під час повстання 1630 р. (с. 297–298). Сторінки подаю за перевиданням: *Seventeenth-Century Writings on the Kievan Caves Monastery* / With an Introduction by Paulina Lewin. Cambridge Mass., 1987 [Harvard Library of Early Ukrainian Literature. Texts: Vol. IV].

³⁵ Цит. за републікацією тексту Володимиром Крекотнем у: *Українське літературне барокко*. Збірник наукових праць / Ред. О. В. Мишанич. К., 1987. С. 265.

³⁶ *Tentoria venienti Kioviam cum novi honoris fascibus ... Adamo de Brusilow Sventoldicio Kiesel...* Fr. Theodosii Wasilewicz Baiewski. Typis Pieczariensibus AD 1646. Детальніше про цей, досі мало зауважений дослідниками, панегірик див.: Яковенко Н. *Київ під шатром Свентольдічів* (могилянський панегірик “*Tentoria venienti Kioviam*” 1646 р.) // Київська Академія. Вип. 7. К., 2009. С. 5–17.

³⁷ *Maiores illustrissimorum principum Korybut Wiszniewiecciorum in suo nepote ... Ieremia Korybut Wiszniewiecki ... redivivi. Ab auditoribus eloquentiae in Collegio Mohilaeano Kioviensi comice ... celebrati.* AD 1648. Ширше про цей панегірик та, зокрема, символіку зображень на гравюрі див.: Яковенко Н. *Кого топчуть коні звияжного Корибута: До загадки киево-могилянського панегірика 1648 р.* “*Maiores Wiszniewiecciorum*” // *Synopsis. Essays in Honor of Zenon E. Kohut* / Eds. Serhii Plokhly and Frank Sysyn. Edmonton, 2005. P. 191–218.

³⁸ *Католики, православные, униаты. Проблемы религии в русско-польских отношениях конца 40-х — 80-х гг. XVII века.* Ч. 1: *Источники времени гетманства Б. М. Хмельницкого* / Подг. Л. Заборовский. Москва, 1998. С. 28.

³⁹ Грушевський М. *Історія України-Руси*. Т. 9, ч. 2: *Роки 1654–1657*. С. 1517.

ського монастиря Теодосій Софонович⁴⁰. Врешті, варто нагадати, що з 1655 р. Богдан Хмельницький *de facto* перебрав на себе протекторат над Православною Церквою, який доти належав королю⁴¹. Такий крок був політично виправданим, бо ставив перепону до підпорядкування Київської митрополії московському патріархові, утім, це створювало небезпечний прецедент в очах консервативного духовенства: Сильвестр Косів, зокрема, нібито взагалі мав намір виїхати до Білорусі, подалі від тяжкої гетьманської опіки⁴². Дилему розв'язала майже одночасна смерть митрополита (23 квітня 1657) і гетьмана (6 серпня 1657). Утвердження ж на гетьмануванні Івана Виговського, який кардинально переводив політичний курс на звичні річпосполитські рейки, мало би сприйматися як обнадійливий знак, тим більше що прерогативи Православної Церкви під сумнів не ставилися.

Ознаки налагодження тепліших взаємин церковної верхівки з новим гетьманом і його оточенням проступають уже в перипетіях обрання нового митрополита. Спершу передбачалося, що ним стане обраний роком раніше на києво-печерську архімандрію Інокентій Гізель (не виключено — з санкції Хмельницького, бо про Гізеля як бажаного кандидата говорилося напередодні похорону гетьмана⁴³), але після довгих відтягувань та перемовин у середині грудня 1657 р. собор обрав луцького владику Діонісія Балабана, кандидата Івана Виговського: у своєму листі до Станіслава Казимира Беневського з Києва від 8 лютого 1658 р. Балабан писав, що до Києва він приїхав на запрошення чернігівського єпископа Лазаря Барановича, а сан прийняв за наполяганням Виговського⁴⁴. Очевидно, саме цих двох осіб можна вважати ключовими гравцями в пом'якшенні жорсткої антиунійної риторики козацької верхівки — ба навіть, як уже згадувалося, в декларуванні готовності до переговорів з уніатами й Римською курією.

Щодо Діонісія Балабана, то його позиція не викликає сумніву. Адже власне він брав участь в обговоренні представлених наприкінці цього-таки 1658 р. королю пропозицій про скликання поєднаного собору, про що йшлося вище, і саме його бачили в ролі потенційного глави Церкви за умови створення Київського патріархату під юрис-

⁴⁰ Там само. Т. 9, ч. 1: *Роки 1650–1654*. С. 855.

⁴¹ Цей перелом датують універсалом Богдана Хмельницького від 12 VI 1655 на підтвердження елекції Теодосія Софоновича на ігуменство Київського Михайлівського Золотоверхого монастиря, де вжито відповідні клаузули королівських привілеїв; пор. його текст за останнім виданням: *Універсали Богдана Хмельницького, 1648–1657* / Упор. І. Крип'якевич, І. Бутич. К., 1998. С. 168–169.

⁴² Див. лист Теодосія Василевича-Баєвського до міщан Могильова з квітня 1655 р.: *Католики, православные, униаты*. С. 231.

⁴³ Пор. донесення присутнього на похороні піддядого Івана Рикалова: *Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией* [далі — Акты ЮЗР]. Т. 4 (1657–1659). Санкт-Петербург, 1863. С. 11.

⁴⁴ Грушевський М. *Історія України-Руси*. Т. 10. С. 96–100.

дикцією Папи⁴⁵. На характерні репліки стосовно Балабана натрапляємо й у діаріушах людей, вельми далеких від політичних верхів, — київського православного шляхтича, колишнього ченця Київського Пустинно-Микільського монастиря Яна (Йоакима) Єрлича, та професора-русина Замоїської академії, спершу православного, далі католика Василя Рудомича. Згадуючи про обрання Балабана, Єрлич, для якого у вирі ненависної йому козацької війни це особливо важливо, не проминає підкреслити, що обсадження митрополії було санкціоноване королем: “Tegoż roku za rozkazaniem i konsensem JKMci ojciec Bałaban, władcy łuckiego ustąpiwszy, iedzie na metropolią do Kijowa...”⁴⁶. Своєю чергою, Рудомич, палкий прибічник порозуміння православних та уніатів, описуючи під 30 липня 1659 р. свою зустріч із митрополитом, наголошує, що в їхній бесіді йшлося “o najmilszej sprawie unii”, а ще — і це надзвичайно показово! — про перспективи облаштування Київської академії:

Podejmowaliśmy obiadem tegoż j. ośw. metropolitę z przew. o. Stefanem Krechowskim, archimandrytą owruckim, i z archidiakonem oraz z kapelanem metropolity. Z tymi osobami odznaczającymi się szczególną pobożnością i ogłądą dyskutowałem dość ogólnie wprawdzie o najmilszej sprawie unii naszych Kościołów, wyrażając się w przyjaźni. Następnie rozmawialiśmy o sposobie studiów w Akademii Kijowskiej⁴⁷.

Набагато складніше визначити позицію чернігівського архієпископа Лазаря Барановича — людини хворобливої, вкрай обережної, а до того ж силою обставин поміщеної в епіцентр козацької стихії (як писав сам Баранович пізніше, у листопаді 1668 р., Симеонові Полоцькому: «Козак — це вітер у полі, а ми, раби Божі, серед цього вітру гнемось, немов билинка, але не ламаємось»⁴⁸). За Барановичем в історіографії стійко закріпився образ переконаного москвофіла й чи не основного речника російських інтересів в Україні, хоча, насправді, ця складна й талановита особистість до сьогодні залишається не вивченою, коли не брати до уваги розвідки кінця XIX ст.

⁴⁵ Кемпа Т. *Конфесійна проблема в Гадяцькій угоді*. С. 142.

⁴⁶ Цит. за друкованою версткою видання (с. 211), що було 1916 р. підготовлене Орестом Левицьким не з несправної копії XVIII ст., як загальновідомий текст Кароля Вуйцицького, а з оригіналу. Ця праця не побачила світу, сьогодні єдиний збережений примірник належить бібліотеці Інституту історії України в Києві. Про біографію і погляди Єрлича та долю його шоденника див.: Яковенко Н. *Життєпростір versus ідентичність українського шляхтича XVII ст. (на прикладі Яна/Йоакима Єрлича)* // *Україна XVII століття: суспільство, філософія, культура*. Збірник наукових праць пам'яті професора Валерії Михайлівни Нічик. К., 2005. С. 475–509.

⁴⁷ Rudomicz B. *Efemeris czyli Diariusz prywatny pisany w Zamościu w latach 1656–1672*. Cz. 1 (1656–1664) / Przekład Władysław Froch, opracowanie Marian Lech Klementowski, Władysław Froch. Lublin, 2002. S. 130.

⁴⁸ *Письма преосвященного Лазаря Барановича*. Изд. 2-е. Чернигов, 1865. С. 53. Цей лист, як і більшість тут опублікованих, написано по-польськи. Видавці листування, копії якого зберігалися на той час у бібліотеці Чернігівської семінарії, переклали листи російською мовою, і власне в такому вигляді вони дійшли до нас, бо ні оригіналів, ні чернігівських копій не знайдено.

Миколи Сумцова⁴⁹, яку присвячено, радше, літературній активності Барановича, і то в останній, чернігівський період його життя 1660–1680-х років. Поки що є лише дві спроби поглянути на Барановича під інакшим кутом зору – Терези Хинчевської-Геннел⁵⁰ і Девіда Фріка⁵¹. Зокрема, у статті Фріка переконливо показано, що світогляд цього лояльного до московської влади ієрарха був тотожним світовідчуттю тих багатьох людей, чие інтелектуальне становлення припало на довоєнні часи й у чийй свідомості руський та польський культурні світи ще нерозривно перепліталися у спільний – річпосполитський («сарматський») – світ. Адже ще й у 1680 р., за чверть віку після Гадяча, Баранович у творі “*Notiy pięć: Ran Chrystusowych pięć*” писав:

Ruś a Lachi – cewka złota, nie trzeba w niey rozwijać złota od iedwabiu, bo to pospołu chodzić ma oboie; samym złotem nie mógłby nic zrobić, bo tegie, nie da się użyć na szycie, trzeba do niego iedwabiu. Y dla tego iedwab y złoto pospołu ważyć trzeba z sobą. [...] Tak się Ruś nie ma oddzielać od Lechów, Lechi od Rusi. ...szaty sobie nie uszyją weselney z iednego złota, od iedwabiu odkręconego. Chociaśmy Wschód, nam by złoto należało, Zachodowi iedwab, iednak my wam starszey braci złota ustępujemy, iedwab sobie bierzemy, ale *divisi* byдъ nie chcemy, bo tak nic nie zrobimy⁵².

З перспективи питання, яке нас тут цікавить, особливу вартість має спостереження Фріка, що в поезії Барановича (йдеться передусім про збірку “*Lutnia Apollinowa*” 1671 р.)

...ми знаходимо образ *Речі Посполитої Трьох Народів*, держави трьох націй – Польщі, Литви й Русі, як віддавна наполягали, переслідуючи власну мету, руські полемісти і як планували архітектори Гадяцької угоди⁵³ [курсив автора. – Н. Я.].

Цю думку можна підкріпити багатьма нюансами, починаючи з тієї деталі, що в збірці листів Барановича, про яку вже згадувалося (див. прим. 48), представлено лише два листи осені 1657 р. (до Івана Виговського та львівського владики Арсенія Желіборського), далі за 1658–1661 рр. – жодного, за 1662 рік один – до вже постриженого в монахи Юрія Хмельницького, причому Баранович називає його

⁴⁹ Сумцов Н. Ф. *К истории южно-русской литературы XVII в.* Ч. 1: Лазарь Баранович. Харьков, 1885. На розвідку Миколи Сумцова спирається й короткий біографічний шкід Зої Хижняк у нещодавно виданому довіднику: *Києво-Могилянська академія в іменах. XVII–XVIII ст.* Енциклопедичне видання. К., 2001. С. 59–60. Сучасний аналіз поетичної творчості Барановича як одного з найпомітніших барокових авторів в Україні XVII ст. див.: Radyszewskij R. *Polskojęzyczna poezja ukraińska od końca XVI do początku XVIII wieku.* Kraków, 1996. S. 145–196.

⁵⁰ Chynczewska-Hennel T. *Pojednanie polsko-ukraińskie w wierszach Łazara Baranowicza // Kultura staropolska – kultura europejska. Prace ofiarowane Januszowi Tazbirowi w siedemdziesiątą rocznicę urodzin.* Warszawa, 1997. S. 325–329.

⁵¹ Frick D. A. *Lazar Baranovych, 1680: The Union of Lech and Rus // Culture, Nation and Identity. The Ukrainian-Russian Encounter (1600–1945)* / Ed. by Andreas Kappeler, Zenon E. Kohut, Frank E. Sysyn, and Mark von Hagen. Edmonton-Toronto, 2003. P. 19–56.

⁵² Цит. за: Frick D. A. *Lazar Baranovych.* P. 46–47.

⁵³ Ibidem. P. 28.

«своїм давнім благодійником»⁵⁴; потому від 1663 й по передостанній, 1692, рік життя листи збереглися майже безперервно рік за роком. Логічно постає питання, куди поділися листи за дражливі роки, на які припало гетьманування Виговського, Слободищенський трактат 1660 р., пропольська політика Барановичового «благодійника» Юрія Хмельницького, врешті — зміщення Барановича з престолу місцеблюстителя Київської митрополії та заміна його лояльнішим до Москви Мефодієм Филімоновичем? Лакуна видається аж надто промовистою — байдуже, чи сам ієрарх знищив небажані сліди, чи це зробили його наступники.

Ще один матеріал для роздуму підказує фраза з листа до Інокентія Гізеля, написаного в 1668 р., після повернення з Московського помісного собору 1666–1667 р., де було позбавлено сану патріарха Никона. Мальовничому описові цього «дивного для ока й жакливо-го для слуху видовища» передує ось такий пасаж:

Вчорашнього дня не повернути й, помилуй Господи, як я шкодую за тим, що його не можна догнати; по шкоді і лях, і русин мудрі. [...] О, якби те, що було, знову повернулося назад; не все те можна довірити перу, що можна сказати⁵⁵.

Утім, багато чого оприявнюється й без того, що Баранович остерігався «довірити перу». Скажімо, показово, що його лист до сестри, а також усі без винятку листи до людей києво-могилянського кола (Теодосія Василевича-Баєвського, Йоанікія Галятовського, Інокентія Гізеля, Симеона Полоцького, Теодосія Софоновича, Варлаама Ясинського та ін.) писано польською мовою. Ба більше, у кількох листах натрапляємо на прикметні симптоми «ментальної мапи», зануреної у вже неактуальний польський простір. Наприклад, дорожнечу життя у Чернігові він наголошує таким порівнянням: «Це Варшава у мене, а не Чернігів», а міркування про неслухняність поєднання сану овруцького архімандрита з ігуменством у Київському Михайлівському монастирі резюмує так: «Варшава і Краків — не по одній дорозі»⁵⁶.

Ще виразніше ознаки «сарматського» світосприйняття проступають у віршах збірки *“Lutnia Apollinowa”*⁵⁷, особливо в одному з домінантних мотивів світського сегменту збірки — закликах до примирення «Леха» з «Русом», як-ось тут, у часто цитованому вірші *“Nie będzie, iako świat światem, Rusin Polakowi bratem”*:

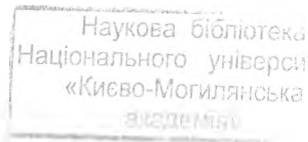
⁵⁴ Письма преосвященного Лазаря Барановича. С. 7.

⁵⁵ Там само. С. 45. Лист без дати, написаний по-польськи й датований видавцями.

⁵⁶ Там само: лист до Михайла Лежайського 1674 р., с. 201; лист до Мелетія Дзика 1677 р., с. 213.

⁵⁷ *Lutnia Apollinowa kożdey sprawie gotowa ... Łazara Baranowicza... Z typographiey Kijowo-Pieczarskiey, RP 1671.*

Tego autora już nie masz na świecie,
Więc śmiało pisać, że ładaco plecie.
Prawda że jeden spróbował drugiego,
Obudwom przyznać, że serca dobrego.
Boże, pomnażaj miłość między niemi,
Zgaś skrę w nich gniewu sposobami twemi.
Niech lubiąc Boga, że są bliźni sobie,
Y siebie lubią, nie kładą się w grobie. [...]

Pożał się Boże nieszczęsney godziny,
Że się sarmackie z sobą tłukli syny⁵⁸.

Не менш характерним є перший вірш циклу “Nagrobki ie° m Panu Adamowi Kisielowi”, де натрапляємо на вельми специфічний акцент у похвалі герою, що доклав стільки зусиль для припинення “domowej kłótni”, себто козацького повстання:

W domowej kłótni komisarzu prawy
Kto twe wyliczy cnoty, kto twe sprawy?
Bogu, Ojczyźnie, Panu twe usługi
Jak wielkie byli, niech im zrowna drugi. [...]

Rownego tobie nie naydzie Ojczyzna,
Że słósznie płacze, każdy iey to przyzna⁵⁹.

Не відволікаючись глибше на подвійне дно Барановичової музи, додам, що коротко викладеним тут спостереженням не суперечить і «зовнішня» біографія Луки (в чернецтві Лазаря) Барановича. Місцем його народження традиційно вважають безадресну «Білорусь», хоча прямих доказів на це немає; неясним залишається і соціальне походження майбутнього ієрарха. У цьому контексті на увагу заслуговує, як видається, згадка про навчання наприкінці XVIII ст. в Києво-Могилянській академії Георгія Барановича, сина священника з Ніжинщини, чиє родові коріння відоме — із дрібної руської шляхти герба «Сирокомля», що мешкала в Заушській волості поблизу Овруча⁶⁰. Коли припустити вірогідність походження Лазаря Барановича теж із Заушшя, а водночас взяти до уваги, що Іван Виговський походив із тієї-таки заушської шляхти, яка складала доволі згуртовану, поєднану кровними й свояцькими зв'язками мікроспільноту⁶¹, то альянс гетьмана з авторитетним ченцем виглядатиме більш ніж узаasadнено. Адже станом на 1657 р. Баранович уже зробив непогану духовну кар'єру. Після навчання у Могилянській колегії він здійснив (припускають — на кошт Петра Могили) освітню подорож до Віленської єзуїтської академії та, нібито, навчався в одній із найстаріших єзуїтських колегій Великої Польщі у Каліші, заснованій 1584 р.; після повернення, прийнявши чернечий постриг, з 1642 р. почав викладати у граматичних класах, далі перемістився на поетику

⁵⁸ Ibidem, s. 428.

⁵⁹ Ibidem, s. 496.

⁶⁰ Києво-Могилянська академія в іменах. С. 58.

⁶¹ Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII століття: Волинь і Центральна Україна. Вид. 2-е, переглянуте і виправлене. К., 2008. С. 246–252.

443320

й риторичу, відтак піднявся до філософії, а з 1650 по кінець 1656 р. був ректором своєї *Alma Mater* та, відповідно, ігуменом Братського монастиря⁶². Принагідно варто додати, що викладання риторичи могло припасти на 1647–1648 навчальний рік, і тоді ми мали би визнати саме Барановича автором/редактором згаданого вище анонімного панегірика 1648 р. на честь Яреми Вишневецького, де, серед іншого, обігрується актуальний для настроїв київської еліти мотив «двох вітчизн».

Свячення Барановича у сан чернігівського й новгород-сіверського єпископа відбулося 8 березня 1657 р. в Яссах, бо, на думку дослідників, тодішній митрополит Сильвестр Косів вирішив у такий спосіб уникнути причетності до цього акту представників Московського патріархату⁶³. Барановичу, як єдиному єпископу Київської митрополії на козацькій території, після смерті Косова було доручено скликати собор для обрання нового митрополита, що автоматично перетворювало новопоставленого ієрарха на «правителя» митрополичого престолу. Від кого надійшло це доручення — не зовсім ясно: на думку пізніших уніатських істориків — від Богдана Хмельницького⁶⁴, за твердженням же самого Барановича, висловленим у точно не датованому листі до нового гетьмана з-перед 10 жовтня 1657 р., — це Іван Виговський⁶⁵. Так чи інакше, але вже власне у цій функції Баранович 27 жовтня 1657 р. урочисто освятив гетьманські клейноди Виговського — булаву, шаблю й бунчук⁶⁶. Показово, що урочистий акт відбувся не в Софійському соборі, а на «питомій території» Барановича — у Богоявленському храмі Братського монастиря, себто фактично в Києво-Могилянській колегії, хоча урочистості такого роду проходили в Св. Софії: саме тут, зокрема, були свого часу освячені клейноди Богдана Хмельницького. На якусь приховану від нас за браком джерел незгоду в середовищі київських ієрархів вказує не тільки місце цього свячення, а й пізніший епізод, коли 19 листопада 1658 р. у Св. Софії не Баранович як намісник митрополита, а киево-печерський архімандрит Інокентій Гізель прийняв від представників гетьмана присягу вірності царю, причому сам Виговський не приїхав до Києва нібито через хворобу⁶⁷. Якщо саме Гізель, як припускають, був автором написаного пізніше, у 1674 р., лояльного щодо Москви «Синопису», то це може послужити ще одним доказом на користь думки Джованні Броджі Беркофф про засадничі розбіжності у по-

⁶² Києво-Могилянська академія в іменах. С. 59.

⁶³ Пор.: Mironowicz A. *Sylwester Kossow, biskup bialoruski, metropolita kijowski*. Białystok, 1999. S. 112.

⁶⁴ Цю думку повторює Томаш Кемпа: Кемпа Т. *Конфесійна проблема в Гадяцькій угоді*. С. 135.

⁶⁵ *Письма преосвященного Лазаря Барановича*. С. 5.

⁶⁶ Акты ЮЗР. Т. 4. С. 45.

⁶⁷ Там само. Т. 15 (1658–1659). СПб, 1892. С. 287–288.

глядах Гізеля та могилянців на верховенство московського царя і перспективу зближення з Римом та контакти з поляками⁶⁸.

«Залаштунковий вплив» Лазаря Барановича на появу в Гадяцькій угоді пункту про академію опосередковано засвідчується складом осіб, які керували Могилянською колегією упродовж 1657–1659 рр., коли мінялася влада, точилися переговори та потверджувалася угода. З 1655 по серпень 1657 р. обов'язки спершу Барановичового намісника на ректорстві, а далі ректора виконував його колишній учень Михайло (в чернецтві Мелетій) Дзик, брацлавський шляхтич герба «Доліва», небіж брацлавського хорунжого Яна Дзика⁶⁹. Наступником Дзика між серпнем 1657 і серпнем 1658 р. був Ян Юзеф (у чернецтві Йосиф) Мещерин/Мещерський⁷⁰ — білоруський шляхтич гербу «Мещерин», син активного учасника Смоленської війни Івана Мещерина, винагородженого земельними наданнями Владислава IV 1634 і 1637 рр. у Смоленському воєводстві⁷¹, врешті — людина з аж надто звислою біографією. Вихованець Смоленської єзуїтської колегії, він по тому був покійовим дворянином Владислава IV, далі як жовнір-найманець воював у Тридцятилітній війні, а повернувшись брав участь у боях із Ракоці; прийняв чернечий постриг щойно на початку серпня 1657 р.⁷², що підозріло синхронізується зі смертю Богдана Хмельницького, а відразу опісля, як швагер Івана Виговського (із сестрою Мещерина був одружений гетьманів брат Костянтин), обійняв пост могилянського ректора. На те, що поява Мещерського у Києві являла собою своєрідний королівський «де-сант» після смерті Хмельницького, вказує його блискавична резигнація з отриманого восени 1658 р. сану чернігівського архимандрита, здійснена 7 липня 1659 р., тобто відразу після затвердження Гадяцької угоди, й мотивована тим, що він “*teraz od tegoż Króla IMci, pana m[ego] miłościwe[go], i wszytkiej Rzeczyptej ad varias legationes vocowanu in gravissimis Reipub[li]cae negotiis*”⁷³. Якщо вірити Кояловичу, він при цьому ще й нібито сказав своїм колишнім учителям-єзуїтам, що “*cuculus non facit monachum*”; далі сліди Мещерина як жовніра фіксуються у Пруській кампанії та битві 1660 р. з російською армією під Слободищами⁷⁴.

⁶⁸ Броджї Беркофф Д. *Ренесанснї історіографічні міфи в Україні // Україна XVII ст. Суспільство, філософія, культура*. Збірник наукових праць пам'яті професора Валерії Михайлівни Нічик / Ред. Л. Довга, Н. Яковенко. К., 2005. С. 431–432.

⁶⁹ *Києво-Могилянська академія в іменах*. С. 180–181.

⁷⁰ Там само. С. 360.

⁷¹ Див.: *Diariusz kampanii smoleńskiej Władysława IV, 1633–1634* / Opracował Mirosław Nagielski. Warszawa, 2006. S. 300, 333. Біограм Івана Мещерина див.: *Polski Słownik Biograficzny*. Т. 20. Wrocław, 1975. S. 470–471.

⁷² Див. розлогий біографічний шкїц у гербівнику Войцеха Кояловича: *Kojałowicz W. W., ks. Herbarz rycerstwa W. X. Litewskiego tak zwany Compendium czyli o klejnotach albo herbach* / Wyd. F. Piekosiński. Kraków, 1897. S. 229–230.

⁷³ *Руська (Волинська) метрика. Книга за 1652–1673 рр.* / Підг. П. Кулаковський. Острог; Варшава; Москва, 1999. С. 157.

⁷⁴ *Kojałowicz W. W., ks. Herbarz rycerstwa W. X. Litewskiego*. S. 230–231.

Врешті, на останній стадії обговорення та підписання угоди, воєни 1658 р., ректорство в Києво-Могилянській колегії обійняв Йоаникій Галятовський — ще один учень Барановича. Про солідарність Галятовського зі своїм учителем свідчить те, що 1664 р. він покинув Київ, вступивши в гострий конфлікт із Мефодієм Филімоновичем — опонентом і наступником Барановича на посту місцеблюстителя Київської митрополії⁷⁵. У дедикації до третього видання свого твору «*Ключ розуміння*» (Львів, 1665) Галятовський пише, що знайшов притулок у Львові завдяки протекції львівського владики Атанасія Желіборського, причому саме його називає «адміністратором», себто місцеблюстителем Київської митрополії⁷⁶. Варто нагадати, що Адам (у чернецтві Атанасій) Желіборський, брат попереднього львівського владики Арсенія Желіборського, ще як світська особа був активним посередником перемовин між Виговським і королівським двором у справах Гадяцької угоди⁷⁷. Взнявши до уваги цю деталь, можна краще зрозуміти й завуальовану панегіричним багатослів'ям позицію самого Галятовського, суголосну позиції його благодійника. Так, часи, в яких випало жити, він називає «внутрішньою війною у нашій вітчизні»⁷⁸. Чий бік у цій війні він обирає, бачимо з похвал родів Желіборських, серед іншого — братові Арсенію Миколаю, який «на службі Речі Посполитой» почервонив ворожою кров'ю Пилявецьке, Зборівське і Берестецьке поля битв, а серед достоїнств самого владики згадано й те, що він «словами мудрими» досяг успіху, коли «отправовал поселство ... на Украину для успокоєня Войска Запорозкого»⁷⁹, тобто щойно згадане посередництво.

І Мелетія Дзика, і Йоаникія Галятовського опікав Лазар Баранович, а це означає, що вони були його однодумцями і що ідею пункту про академію можна пов'язати саме з ними, і передусім — з далекоглядним та авторитетним Барановичем. Поза тим, практично весь цвіт тогочасної православної верхівки і в Києві, і за його межами, але в тісному контакті з киянами, — це або учні Барановича (окрім уже згаданих Дзика й Галятовського, це Симеон Полоцький, намісник Києво-Печерського монастиря Антоній Радивилівський і наступник Галятовського на ректорстві Варлаам Ясинський⁸⁰), або

⁷⁵ Эйнгорн В. *Очерки из истории Малороссии в XVII в.* Ч. 1: *Сношения малороссийского духовенства с московским правительством в царствование Алексея Михайловича.* Москва, 1899. С. 229.

⁷⁶ Цит. за передруком: Галятовський І. *Ключ розуміння* / Підг. І. П. Чепіга. Київ, 1985. С. 53.

⁷⁷ Пор.: Kroll P. *Od Ugody Hadziackiej do Cudnowa.* S. 72, 101.

⁷⁸ «...под час небезпечный, под час внутрней войны домовои в отчизні нашей»: *Ключ розуміння.* С. 57.

⁷⁹ Там само. С. 56.

⁸⁰ Розгляд доказів див.: Rolland P. A. *Renovatus amor: Simiaon Polatski's Correspondence with Lazar Baranovych, Metodii Fylymonovych, Antonii Radyvyl'ovskiy, and Meletii Dzyk* //

його колеги ще часів викладання (як архімандрит Києво-Печерського монастиря Інокентій Гізель і архімандрит Слуцького Троїцького монастиря Теодосій Василевич-Баєвський⁸¹), або його однокурсники — як ігумен Київського Михайлівського Золотоверхого монастиря Теодосій Софонович, якого Баранович називав своїм «наймилішим другом і найщирішим братом», а в одному з листів навіть згадував, як вони грали разом у шкільній драмі: «Я роль Йосифа, а в Бозі почивший роль Веніаміна»⁸². Тож, видається цілком можливою причетність решти тогочасних православних зірок до задуму перетворити свою *Alma Mater* на університет за польським (краківським) зразком, тим більше, що сама ідея Гадяцької угоди навряд чи була чужою для більшості цих людей, чиє становлення припало на довоєнні часи й у чийй свідомості руський та польський світи ще нерозривно перепліталися.

Прямої інформації про ставлення могилянських професорів до Гадяцької угоди не збереглося, але показово, наприклад, що в хроніці, написаній Теодосієм Софоновичем, гадяцький акт фіксується, за влучним висловом о. Юрія Мицика, «з неприродним лаконізмом»⁸³, причому увагу зацентовано на перспективі здобуття «вольностей» та засудженні короля, який не дотримав обіцянки:

Того ж часу приїзжал до Гадячого Беневский от короля Казимера, намовляючи гетмана Иоанна Выговского з козаками, абы, отступивши от ц[а]ря, жили под королем. И обіцал именем королевским вшелякий волности так духовным, так и світким, в вірі рускои будучим, яких потребовал з войском Выговский. На що все потом кроль з сенаторами и присяг. А Выговский обіцал з войском под кролем быти, але потом тоє от кроля не сталося козаком⁸⁴.

Такий погляд на невдачу гадяцького проекту, де головна провина покладалася на польську сторону, був, очевидно, розповсюджений серед сучасників-українців. По-своєму підсумовує ці настрої київський митрополит Йосиф Нелюбович-Тукальський, який у проповіді, виголошеній у Чигирині напередодні козацької ради 21 березня 1669 р., що апробувала прийняття султанського протекторату, говорив:

...Polska Wyhowskiego zjadła dla tego, że jej szczerze służył y spowiadał się Polakom, którzy mu pokazali za to ryżany kwiatek, a ten się w truciznę obrócił. I tak

Harvard Ukrainian Studies. 1999, vol. XXIII, no 1/2. P. 114, 125–126 (fn 3, 11).

⁸¹ Численні біографічні згадки про Василевича-Баєвського стисло підсумовані: Rolland P. A. «*Dulce est fumus videre Patriae*» — *Four Letters by Simiaon Polacki* // Harvard Ukrainian Studies. 1985, vol. IX, no 1/2. — P. 173 (fn 11). На сеймі 1659 р., де було ратифіковано Гадяцьку угоду, Баєвський був присутній як «обсерватор» князя Богуслава Радзивіла; його реляції князю див.: Kroll P. *Od Ugody Hadziackiej do Cudnowa*. S. 213, 217.

⁸² Лист 1677 р. до Мелетія Дзика: *Письма преосвященного Лазаря Барановича*. С. 211.

⁸³ Мицик Ю. *Гадяцький договір 1658 р. у висвітленні українських літописців* // *Гадяцька унія 1658 року*. С. 270.

⁸⁴ Софонович, Феодосій. *Хроніка з літописців стародавніх* / Підг. Ю. А. Мицик, В. М. Кравченко. К., 1992. С. 234–235.

mu się nagrodziło, że Polskę z Szwedami, Moskwą i Tatarami uspokoił. Skończył, że Polakom wierzyć y ufać nie potrzeba⁸⁵.

Упродовж 1670–1680-х виховані Могилянською колегією церковні ієрархи починають демонструвати щодалі виразнішу промосковську лояльність. Скільки в ній ширості, скільки етикетного лицемірства, а скільки риторичних фігур *dissimulatio* — треба аналізувати за кожним конкретним текстом. Однак немає сумніву, що підстав для зміни настроїв було достатньо. Це й розчарування у козацькій спроможності переламати хід подій, і гостре неприйняття гетьманських коаліцій з «ворогами св. Хреста» — татарами й турками, і християнсько-церковна доктрина справедливої влади як наданої лише володарю-помазанику, що уособлює божественну присутність на землі⁸⁶, це й, врешті — моральна втома від військових лихоліть, кровопролиття та внутрішніх чвар. Останнє досконало ілюструється метафорою Лазаря Барановича, який у кількох віршах згаданої вище збірки “*Lutnia Apollinowa*” порівнює Україну то з розбурханим кривавим морем (“*Ukraina morze jest dziś czerwone*”); “*Łodka nasza płynie we krwi*” та ін.), то з човном, що його розгойдують хвилі:

Iak łódź na wodzie wałami się chwieje,
Toż z Ukrainą naszą biedną dzieje.
Y gorzey ieszcze, łódź płynie na wodzie,
A Ukraina we krwi, że w niezgodzie.
Panie Ty wiatry, Ty władniesz wodami,
Spraw niechay cicho będzie między nami⁸⁷.

Що ж до питання про статус академії для київської школи, то воно невдовзі після Гадяча вирине знову — за гетьманування Павла Тетері, одного з найактивніших речників гадяцького порозуміння. В інструкції Тетері послам Війська Запорозького на сейм 1664 р. пункт про академію виписано особливо детально, тож власне на підставі цієї його редакції можемо перекоонатися, що автори ідеї досконало розуміли, чого прагнуть, а саме: університетської автономії (“*immunitates*”), права «промоцій», себто присудження академічних ступенів, і гарантії від єзуїтської конкуренції:

Niemają na tym krajów tych porządkowi należy, aby młódź *erudiri* mogła, czym by samym *ad saniozem mentem* w doyrzalszym koždy mógł powabić się wieku. Zaczym aby *akademia* i szkoły kiewskie były *immunitatibus*, *academiom in Regno* służącemi, *insignitae* y nasi w niey professorowie nieuniaci były, y promotie, *academiom* zwyczajne, *inuleant*, supplikować będą, iako i o to, aby oycowie jezuiti nigdy szkół nie fundowali ani erigować przez się albo *subordinatas personas* nie ważyli w Kiowie,

⁸⁵ Анонімна реляція «Меморіал одправіоней в Korsuniu rady kozackiey roku 1669 d. 21 martii»; опубл.: Крикун М. *Між війною і радою. Козацтво Правобережної України в другій половині XVII — на початку XVIII століття*. Статті і матеріали. К., 2006. С. 279.

⁸⁶ Ширше про цей мотив див.: Яковенко Н. «Господарі вітчизни»: уявлення козацької та церковної еліти Гетьманату про природу, репрезентацію і обов'язки влади (друга половина XVII — початок XVIII ст.) // *Mazepa e il suo tempo. Storia, cultura, societa* / A cura di Giovanna Siedina. Alessandria, 2004. P. 7–37.

⁸⁷ *Lutnia Apollinowa*. S. 413.

jakoby młódź religiey naszey greckiey spokoynie mogła *erudiri* y wolności akademickich cieszyć *usura*, gdyż oyców jezuitów szkoły musiałyby tylko tumultów przy niepodobney z akademią naszą zgodzie być okkazią, y żadne szkoły rzymskiego nabożeństwa *ad proportionem collegii* albo academiey żeby w Kiowie nie były, o constitutiey warunek upraszać będą⁸⁸.

У стислішій формі те саме повторено в інструкції Петра Дорошенка 1669 р. на елекційний та коронаційний сейми та в його ж інструкції своїм послам на Острозьку комісію 1670 року⁸⁹. Комісія, як відомо, завершилася урізаною угодою 2 листопада 1670 р. не з Дорошенком, а з кошовим Запорозької Січі Михайлом Ханенком. Тож, власне, як продовження цієї угоди 10 жовтня 1670 р. було видано привілей короля Міхала Корибута Вишневецького, але не про надання колегії статусу академії, а всього лиш про її «відновлення» (вона справді зазнала нищівних руйнувань у боях за Київ 1658–1659 рр.⁹⁰) з правом викладання *humaniora* по-грецьки, по-польськи і по-латині⁹¹. Врешті, востаннє побіжна згадка про академію фіксується у так званих Чигиринських пунктах Петра Дорошенка, адресованих королю Янові III Собеському в січні 1675 р.⁹², за півроку до падіння самого Дорошенка. Так закінчилася започаткована Гадяцькою угодою майже двадцятилітня епопея зусиль з перетворення могилянської школи на університет.

Повертатися до звичного життя після тривалого запусіння Києво-Могилянська колегія почала у 1665–1673 рр., за ректорства Варлаама Ясинського – ще одного учня Лазаря Барановича, шляхтича гербу «Сас», з 1684 по 1690 р. архімандрита Києво-Печерської Лаври, з 1690 р. київського митрополита. В особі Ясинського давня мрія київських професорів знайшла активного продовжувача: власне за його митрополитства та за підтримки гетьмана Івана Мазепи київська школа, врешті, отримала у 1694 р. царський привілей («грамоту») на академічний статус, а 1701 р. було потверджено і її часткове самоврядування. У реаліях Московії, яка не знала університетського пра-

⁸⁸ Інструкцію 1664 р. опубліковано Миколою Крикуном: Крикун М. *Між війною і радою*. С. 106–131 (цит. с. 108).

⁸⁹ Інструкція 1669 р. опублікована Миколою Крикуном: Там само, с. 299–306; інструкція 1670 р. – у виданні: Акты ЮЗР. Т. 9 (1668–1672). СПб, 1877. С. 196–206. Про політику Петра Дорошенка як продовження гадяцького проекту див.: Чухліб Т. *Ідея відновлення Гадяча у політичній діяльності П. Дорошенка (60-ті – перша половина 70-х рр. XVII ст.) // Гадяцька унія 1658 року*. С. 240–266; Його ж. *Гадяч 1658 та ідея його відновлення в українсько-польських стосунках (1660-ті – початок 1680-х рр.)*. К., 2008.

⁹⁰ Про боротьбу за Київ, що точилася від осені 1658 по осінь 1659 рр. між загонами Івана Виговського й московською залогою, див. ширше: Грушевський М. *Історія України-Руси*. Т. 10. С. 282–285; Kroll P. *Od Ugody Hadziackiej do Cudnowa*. S. 126–127, 141–142, 166–167, 274.

⁹¹ Jabłonowski A. *Akademia Kijowsko-Mohylańska. Zarys historyczny na tle rozwoju ogólnego cywilizacji zachodniej na Rusi*. Kraków, 1899–1900. S. 140.

⁹² Опубл.: Woliński J. *Król Jan III a sprawa Ukrainy, 1674–1675*. Warszawa, 1934. S. 23–27. Український переклад цього тексту див.: Чухліб Т. *Гадяч 1658 та ідея його відновлення в українсько-польських стосунках*. С. 79–84.

ва, отриманий титул «академії» був не більше, ніж красивою етикеткою. Проте й цієї малої втіхи не судилося спізнати ініціаторам спроби перетворити свою *Alma Mater* на університет, бо жоден із попередніх її речників не дожив до 1694 р.: десть після 1660 р. зник з обрію Йосиф Мещерин, у 1664 р. розстріляно Івана Виговського, у 1671 р. помер Павло Тетеря, у 1682 р. — Мелетій Дзик, у 1688 р. — Йоаникій Галятовський, у 1693 р. — Лазар Баранович.

Nataliya Yakovenko

**KYIV'S PROFESSORS BEHIND THE SCENES
OF THE HADIACH PACT
(On the Attempt to Transform
Mohyla Collegium into a University)**

The article deals with the reasons of the appearance in Hadiach pact of the clause about academic status of Kyiv-Mohyla Collegium and searching of its eventual initiators. From the Author's point of view behind that unusual requirement for the cossacks' agreements we should look for the intellectuals of Mohylian circle, the most possible with Lazar Baranovich at the head.